

धाननाच र पालामको सांस्कृतिक अध्ययन

■ डा. तुलसीप्रसाद गौतम*
gautamtulsi1@gmail.com

सार

मुन्धुममा आधारित धाननाच लिम्बू जातिमा प्रचलित लोकनृत्य हो र यस नृत्यमा गाइने गीत पालाम हो । पालाम सुरु गर्नुभन्दा अगिका गीतका चरणहरूलाई ख्याली भनिन्छ । धाननाचको अध्ययन गर्दा के देखिन्छ भने यो लिम्बू समुदायका मानिसहरूले खेतीपाती थन्क्याइसकेपछि, फुर्सदमा हाटबजार जाँदा र विभिन्न उत्सव अनि अवसरमा मनोरञ्जन गर्दा नाचिने लोकनृत्य हो । यस नृत्यमा गाइने ख्याली र पालाम चाहिँ चलनचल्तीका लोकगीत हुन् । यस अनुसन्धानमा ख्याली र पालाममा पाइने ज्ञानात्मक तत्त्व, विश्वास, सामाजिक मूल्य र सङ्केत व्यवस्था आदिको विश्लेषणात्मक विधिद्वारा अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनले लिम्बू समाजमा प्रचलित धाननाच, त्यसमा गाइने ख्याली र पालाम जस्ता लोकगीतको परिचय प्रस्तुत गर्नुका साथै लिम्बू समाजको पारिवारिक सम्बन्ध, रीतिथिति, सामाजिक चालचलन, प्रेमी-प्रेमिकाका विचमा हुने प्रेम र विछोडका कुरा र तिनको स्वरूप प्रस्तुत गरेको छ । यस शोधकार्यबाट धाननाचको उत्पत्ति, त्यसको सामाजिक मूल्यका साथै पालाम र ख्यालीको सांस्कृतिक महत्त्व प्रस्ट भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : मुन्धुम, धाननाच, ख्याली, पालाम, या: लाक्मा ।

१. विषयपरिचय

लिम्बू जातिमा प्रचलित 'धाननाच' नेपाली संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण सम्पदा हो । लिम्बू भाषामा धाननाचलाई 'या ला:क्मा' भनिन्छ । 'या' भनेको 'धान' र 'ला:क्मा' भनेको 'कुल्चनु' हो । धाननाचमा गाइने गीतलाई पालाम भनिन्छ र पालामभन्दा अगि गाइने गीतका चरणहरूलाई ख्याली भनिन्छ । पूर्वी नेपालको धनकुटा, तेह्रथुम, पाँचथर, ताप्लेजुङ, इलाम, संखुवासभा, भुपा, मोरङ, सुनसरी र दार्जिलिङ, सिक्किम आदि ठाउँमा बसोबास गर्ने लिम्बू जातिले नाच्यै र गाउँदै आएको मनोरञ्जनात्मक गीतिनृत्यलाई धाननाच भनिन्छ । त्यसैले यो लिम्बू जातिको सांस्कृतिक परम्परा र प्रसिद्ध लोकनृत्य पनि हो । खेतीपाती लगाइसकेपछि, र विशेष गरी बाली थन्क्याइसकेपछि, मङ्सिरदेखि चैतसम्मको

* गौतम नेपाली स्नातकोत्तर शिक्षण कार्यक्रम, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौंमा प्राध्यापनरत हुनुहुन्छ ।

फुर्सदको समयमा विवाह, हाटबजार, मेला, पर्वमा लिम्बू जातिका युवा र युवती परस्परमा सवाल-जवाफ गरी पालाम गाउँदै नाचेर मनोरञ्जन गर्ने गर्छन् । यस नाचमा युवक-युवतीले एक-अर्काको हात समाई गोलो घेरा बनाएर गाउँदै नाच्ने चलन छ । धाननाचको सुरुआत कहिलेदेखि भएको हो, त्यसको आधिकारिक पुष्टि भएको छैन तर मानव सभ्यताको सुरुआतदेखि नै लिम्बू जातिले धान नाच्दै र ख्याली र पालाम गाउँदै आएको कुरा लिम्बू संस्कृतिविद्हरूले बताउँदै आएका छन् । लिम्बू मुन्धुमअनुसार सृष्टिको सुरुआतमा भँगराले 'घैया धान' को विउ ल्याएपछि मान्छेहरू कृषियुगमा प्रवेश गरे र खेती गर्न थाले । यही क्रममा पाकेको अन्न चराचुरुङ्गी र अन्य जीव जनावरले नखाओस् भनी एकै ठाउँ जम्मा गरेर राख्ने चलन चल्यो । त्यति हुँदा पनि खलामा चराहरू आउन छाडेनन् र मानिसलाई बाली उठाउन गाह्रो पयो । तिनै चरा र अन्य जीवजन्तु धपाउँदै खेतका खलामा गाउँका मानिसहरू जम्मा भएर धान माड्न (भार्न) हा... हा... गर्दै कुल्चन थाले । यसरी चरा धपाउन खेतका खलामा उफ्रिँदा उफ्रिँदै या:राक (धान कुल्चनु) बाट अपभ्रंश हुँदै या:लाड/याला:क्मा (धाननाच) को उत्पत्ति भएको मानिन्छ । धाननाच र पालामको परिचयात्मक अध्ययन भएको पाइए पनि यसको सांस्कृतिक अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यसैले यसमा धाननाच र पालामको सांस्कृतिक अध्ययनलाई मुख्य समस्याका रूपमा लिई विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

२. अध्ययनविधि तथा विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत लेख गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित छ । यसमा प्रयोग भएका शोधढाँचा र तथ्याङ्कहरू गुणात्मक प्रकृतिका छन् । यसमा सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय पद्धतिबाट गरिएको छ । यससँग सम्बन्धित विषयकेन्द्रित पुस्तक र अनुसन्धानात्मक लेखहरूलाई द्वितीय सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । धाननाच जस्ता लोकनृत्य र ख्याली एवं पालाम जस्ता लोकगीतको अध्ययन गर्दा विभिन्न पद्धतिमा गर्ने चलन भए तापनि यसमा संस्कृतिअन्तर्गतका ज्ञानात्मक तत्त्व, विश्वास, सामाजिक मूल्य र सङ्केत व्यवस्थाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

२.१ संस्कृति

लोकमा प्रचलित परम्परा, रीतिरिवाज, कला, साहित्य, गीत, सङ्गीत, नृत्य, वाद्यवादन, खानपान, लवाइखवाइ आदिको समग्र रूप संस्कृति हो । संस्कृतिको कलेवरमा लोकजीवन छर्लङ्गिएको हुन्छ । एउटा जाति वा सम्प्रदायको संस्कृति अर्को जाति वा सम्प्रदायभन्दा भिन्न हुन्छ । त्यसैले संसारका प्रत्येक मानव समुदायमा संस्कृतिगत विविधता पाइन्छ । यही विविधताका कारण प्रत्येक जातिका आआफ्ना रीतिरिवाज, परम्परा, चालचलन र विश्वास हुन्छन् । देश एउटै भए पनि संस्कृति भिन्न हुन सक्छ र देश भिन्न भए पनि संस्कृति एउटै हुन सक्छ । जातीय संस्कृतिलाई देशको सिमानाले छुट्टयाउन सक्दैन । उदाहरणका लागि पश्चिमाहरूको आफ्नै संस्कृति छ भने पूर्वीयहरूको आफ्नै संस्कृति छ । नेपालीहरूको एउटा राष्ट्रिय संस्कृति छ भने नेपाली समाजभित्रका विभिन्न

जातजातिका आआफ्नै संस्कृति पनि छन् । कुनै एउटा देशका सन्दर्भमा भने विभिन्न जातजातिका संस्कृति राष्ट्रिय संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग हुन्छ । यसरी हेर्दा कुनै देश वा जातिको सामाजिक परम्परा, रीतिरिवाज, चालचलन, कला, साहित्य, गीत, सङ्गीत, नृत्य आदिमा भल्किने भाँकीलाई संस्कृति भनिन्छ । संस्कृति सभ्यतासँग जोडिएको हुन्छ । संस्कृति र सभ्यता एकअर्कासँग अभिन्न र परिपूरक छन् किनभने संस्कारले सभ्यता जन्माउँछ भने सभ्यताले संस्कृतिको निर्माण गर्दछ । सभ्यता फूल हो भने संस्कृति सुगन्ध हो । सभ्यता जीवनयापनका बाह्य पद्धतिहरू हुन् भने संस्कृति आन्तरिक पद्धति हो । सभ्यता शरीर हो भने संस्कृति आत्मा हो । सभ्यता साधन हो भने संस्कृति साध्य हो । त्यसैले प्रत्येक मानव समुदायको आफ्नो एउटा संस्कृति हुन्छ ।

अङ्ग्रेजी शब्द कल्चर र नेपाली शब्द संस्कृति सामान्यतः एकार्थबोधक शब्द मानिन्छन् । कल्चर शब्दले मानवका रीतिरिवाज, परम्परा, चालचलन, रहनसहन, लवाइखवाइ आदि लोकसंस्कृतिलाई बुझाउँछ । जानमरे टाइलरका अनुसार 'कल्चर' त्यस्तो जटिल तत्त्व हो जसमा ज्ञान, रीतिरिवाज, नीति, कानून तथा आदत आदिको समावेश हुन्छ, जसलाई मनुष्यले सामाजिक प्राणी भएका नाताले प्राप्त गर्दछ (टाइलर, सन् १९०३, पृ. ९) । संस्कृति शब्द व्यापक अर्थमा प्रयुक्त हुन्छ । मानव मनको बाह्य प्रवृत्तिमूलक प्रेरणाबाट जे जति कुराहरू विकास भएको पाइन्छ, त्यसलाई सभ्यता भनिन्छ भने अन्तर्मुखी प्रवृत्तिबाट जे जति कुराहरू विकास भएको हुन्छ, त्यसलाई लोकसंस्कृति भनिन्छ । लोकको अभिप्राय सर्वसाधारण जनतासँग हुन्छ, जसको व्यक्तिगत पहिचान नभएर सामूहिक हुन्छ । नर्मदेश्वर चतुर्वेदीका अनुसार लोकसंस्कृतिको एउटा रूप हामीलाई भावाभिव्यक्तिका शैलीमा पनि प्राप्त हुन्छ, जसद्वारा लोकमानसको माङ्गलिक भावनाबाट ओतप्रोत भएको सिद्ध हुन्छ । यस्ता माङ्गलिक भावनाका गीतहरू मानव जीवनको दियो निम्ने कल्पनाबाट भयभीत हुन्छ । त्यसैले यस्ता माङ्गलिक गीतहरूले मानव जीवनको दियो निम्ने होइन, बाल्ने कुरा गर्छन् (चतुर्वेदी, १९७३, पृ. १२०) ।

लोकसंस्कृतिका सम्बन्धमा जगदीश व्योम भन्छन्- "लोकसंस्कृतिमा जनजीवनको प्रत्येक अवस्था, वर्ग, समय र प्रकृति सबै समाहित हुन्छ" (व्योम, १९९८, पृ. ८०) । सिमोन ड्युरिडका अनुसार सांस्कृतिक अध्ययन भनेको संस्कृतिको अध्ययन हो र विशिष्ट अर्थमा समकालीन संस्कृतिको अध्ययन हो (ड्युरिड, सन् १९९३, पृ. १) । रमेशप्रसाद भट्टराईका अनुसार सांस्कृतिक अध्ययन सामान्यतः संस्कृतिको अध्ययन हो (भट्टराई, २०७७, पृ. २) । यसरी हेर्दा धाननाच र पालाम जस्ता लोकसंस्कृतिमा लोकजीवनको नैसर्गिक अनुभूतिमय अभिव्यञ्जनाको चित्रण प्राप्त हुन्छ । लोकसंस्कृतिमा मानवको हृदय बोल्छ । प्रकृति स्वयं गाउने र गुन्नाउने गर्छ । लोकजीवनका पाइला पाइलामा लोकसंस्कृतिको दर्शन पाइन्छ । लोकसंस्कृति उत्ति नै पुरानो छ, जति मानवको इतिहास छ ।

नेपाल, दार्जिलिङ, सिक्किम आदि क्षेत्रका नेपाली समाजमा खस, किराँत, मुस्लिम, थारू, सन्थाल (सतार), राजवंशी, ताजपुरिया, धिमाल, नेवार, तामाङ आदि जनजातिहरूको समग्र समुदाय रूप लोक कहलाउँछ। यिनै लोकको मिलीजुली संस्कृति नेपाली लोकसंस्कृति हो। हेर्दा यी सबैको अलग अलग रहनसहन देखिन्छ। वेशभूषा, खानपान, लवाइखवाइ, चालचलन, नृत्य, गीत, कलाकौशल, भाषा आदि सबै अलग अलग देखिन्छन् तर एक यस्तो सूत्र छ, जसमा विभिन्न फूलहरू एक मालामा उनिए जस्तै देखा पर्छन्, त्यही लोकसंस्कृति हो। लोकसंस्कृति कहिल्यै पनि शिष्ट समाजको आश्रित रहेको छैन, बरु यसको ठिक उल्टो शिष्ट समाजले लोकसंस्कृतिबाट प्रेरणा प्राप्त गरिरहेको हुन्छ। नेपाली समाजमा कुनै व्यक्ति दौरा-सुरुवाल, टोपी र जनै धारण गरी निधारमा टिका लगाएको देखियो भने त्यो ब्राह्मण हो भन्ने सूचक हो। त्यसै गरी दौरा सुरुवाल, कोट, टोपी, कम्मरमा पटुका र खुकुरी भिरेको कुनै व्यक्ति देखियो भने त्यो नेपालीको मौलिक पहिचान हो।

३. धाननाच र पालामको स्वरूप तथा यिनमा अभिव्यक्त संस्कृतिका विविध रूप

उपर्युक्त सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित भई धाननाच र पालाममा अभिव्यक्त संस्कृतिका विविध रूपलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

३.१ धाननाचको परिचय

लिम्बू जातिहरूको बसोबास रहेको ठाउँ खासगरी नेपालको पूर्वी क्षेत्र ताप्लेजुङ, तेह्रथुम, पाँचथर, इलाम, संखुवासभा, धनकुटा, भूपा, मोरङ र सुनसरी आदि ठाउँमा धाननाच प्रचलित छ। यसबाहेक भारतको दार्जिलिङ, सिक्किम जहाँ-जहाँ लिम्बूहरूको बसोबास रहेको छ, त्यहाँ पनि धाननाच प्रचलनमा छ। धाननाचलाई लिम्बू भाषामा यालाङ्मा भनिन्छ। 'या' को अर्थ 'धान' र 'ला:ङ्' को अर्थ 'नाच' हुन्छ। अर्थात् 'या' को अर्थ 'धान' र 'ला:ङ्मा' को अर्थ 'कुल्चनु' हो। यसरी यालाङ्को अर्थ धान वा परालबाट उब्जिएको भन्ने हुन्छ। लिम्बू मुन्धुमअनुसार सुरुमा लिम्बूहरू हिजोआज जस्तो धान भार्दैनथे। धान पाकिसकेपछि पाँजा बनाएर सुकाएपछि खलामा ल्याउने र गाउँका मान्छे भेला भएर कुल्चेर भार्ने गर्थे। त्यसरी कुल्चेर धान भार्ने कामलाई लिम्बू भाषामा 'या ला:ङ्मा' भनियो। कालान्तरमा धान भार्ने यो तरिका हिजोआजको धाननाचको रूपमा विकसित भयो। अचेल यो युवायुवतीबिच मनोरञ्जन र मायाप्रीति गाँस्ने लोकनृत्यका रूपमा विकसित भई विभिन्न मेलापर्व, विवाह उत्सव, हाटबजार र मन मिल्दा र भेट हुँदा गाउँघरमा जहाँ पनि नाच्ने गरिन्छ। पालाम गीतको भाकामा नाचिने यस नाचमा युवायुवती मात्र होइन, बुढाबुढीहरू पनि नाच्ने गर्दछन्। धाननाचमा दुई जना युवायुवतीदेखि लिएर पच्चिस-तिस जनासम्मको समूहमा समेत नाचेर गाउने चलन छ। नाच्दा एकले अर्काको हात समाई गोलाकार र तेर्सो लहर गरी दुई प्रकारले नाच्ने चलन छ। कतै कतै चन्द्राकारमा पनि नाचेको पाइन्छ। गोलाकारमा नाच्दा अगाडि-पछाडि सरेर र तेर्सो लहरमा नाच्दा वरपर सरेर नाचिन्छ। येहाङ लावतीका अनुसार- छिटो

छिटो पाइला सारेर नाच्ने, बिस्तारै गतिमा नाच्ने र लामो लामो फड्का मारेर नाच्ने गरी धाननाच तीन प्रकारका छन् । तिनलाई क्रमशः चरकोबा, याडसिडचाड र ताम्राङ्गो भनिन्छ (लावती, २०६२), (सुब्बा, २०६८, पृ. १७०) । समग्रमा धाननाच सामूहिक लोकनृत्य हो । गाउँदै नाचिने हुँदा यो गीतिनृत्य पनि हो । यसमा कुनै बाजागाजा बजाइँदैन ।

३.२ लिम्बू मुन्धुममा धाननाचको आख्यान

पृथ्वी आलोकौचो हुँदाकै समयको कुरा हो ॥ मनुष्यले खेती गर्ने काम जानेकै थिएनन् ॥ वनमा फलेका र पाकेका फलफूल तथा उम्रेका सागपात मात्र खोजी खान्थे ॥ तिनीहरू घुमन्ते जीवनयापन गर्दथे ॥ कालान्तरमा मान्छेले बिस्तारै घर बनाई बास गर्न थाले ॥ हरेक वर्ष मान्छेको सङ्ख्यामा वृद्धि हुँदै गयो । बिस्तारै वनमा आफैँ उम्रेका, फलेका र पाकेका फलफूल, कन्दमूल र सागपातले तिनलाई नपुग्ने भयो ॥ तिनले वनजङ्गललाई जथाभावी प्रयोग गर्न थाले ॥ खान हुने भनिने जति सबैथोक बाँकी राखेनन् ॥ पछि त अनिकालले भेटिन्छाड्यो तिनलाई ॥ अनिकालले सताएका मान्छेहरू रुँदै कराउँदै बाँच्न विवश भए ॥ कति त अनिकालको मुखमा परी मरे पनि ॥ त्यस समयमा भँगेरा चराहरू पनि धेरै थिए ॥ अनिकालले मान्छेहरू मरेका, रोएका र क्रन्दन गर्दै बसेका एउटा भँगेरोले पहिलेदेखि नै हेरिरहेको थियो ॥ मान्छेको दुःख देखेर त्यो भँगेराको मनमा दया पलाइरहेको थियो ॥ एकदिन उसले भन्यो- “किन तिमीहरू भोक र अनिकालले सतायो भनी रोएर बसेका छौ ? तिम्रा बुद्धिविवेक किन यताउति डुलाउँदैनौ ? तिमीहरू त मनुष्य हो, हातखुट्टा छन् तिम्रा ॥ गरिखान सकिहाल्छौ, किन यसरी दुःख खप्दै बस्छौ ?” भँगेराको यस्तो वचन सुनेर मानिसहरूले के गर्दा राम्रो होला भनेर सोधे तथा विनम्र भई विन्ती गरी ज्ञानबुद्धि मागे ॥ भँगेराले तिनलाई भन्यो- “मनुष्य हो, सोधनी त गच्यौ ॥ विन्तीभाउ पनि गच्यौ ॥ अब कसरी अन्नपात ल्याएर खाने हो बताउँछु । तर, एउटा सहमति नगरी हुँदैन है ॥ यस सहमतिमा तिमीहरूले वाचा गर्नुपर्छ । वाचा गर्न सक्छौ के ?” मान्छेहरूले भँगेरालाई भने, हे आदरणीय भँगेरा, तपाईंले दिएको ज्ञानबुद्धिले साँच्चै हाम्रो प्राण बाँच्ने भो भने त किन वाचा नगर्नु ? बरू, कस्तो वाचा बाँध्ने भन्नुभएको हो ?” “त्यसो भए हे मनुष्य हो, तिमीहरू भनेका पशुपन्छीका सिकारी हो ॥ मेरा सन्तान भँगेराका बचेराहरू पनि तिमीहरूले गर्दा सकिन आँटे ॥ यसै हो भने त भविष्यमा कसरी सन्तान बढाउन म सकुंला ? अब कुरा के हो भने तिमीहरूले बटुलेको अन्नपात मेरा बालबच्चाले पनि खान पाऊन् ॥ त्यति खाँदैंमा मेरा छोराछोरीहरूलाई मार्न पाउने छैनौ ॥ यिनलाई मारेर खाऔं भने तिम्रा बिचमा विपद् आइलागुन्, धनसम्पत्ति नफापोस्, पापले डुबाओस् ॥ अब भन, के यो कसम खान सक्छौ ?” “हे भँगेरो मालिक, हामी यो कसम खान सक्छौं है ॥ परन्तुमा पनि मान्छेले भँगेरा मारी खाएमा तपाईंले भनेजस्तै पुगोस् ।” मान्छे र भँगेराको बिचमा यति कुरा भएपछि मान्छेहरूले भस्मे फाँडेर घैया छर्न सुरु गरे ॥ छरिसकेर दिनदिनै बारी हेर्न जान थाले ॥ आठ दिन नौ दिन बित्दा त घैयाको टुसा निस्कन थाल्यो ॥

महिना दिन पुग्दा त नल निकै लामो भएर आयो ॥ दिनदिनै रहरलाग्दो भएर लरक्क लर्किदै गयो ॥ पाँच महिनामा त घैयाको बालाले बोट नै लरक्क निहुरियो ॥ पछि तिनलाई काटे र बटुलेर लुकाए ॥ जति खाए पनि सकिएन ॥ यसरी मान्छेहरूले अनेक जातका अन्नका बिउबिजन खोज्दै छरपोख गर्दै लाँदा तिनको दुःख र अभावका दिन हराए । भँगोराहरू पनि धेरै बढेर गए ॥

यसपछि मान्छेको सङ्ख्यामा धेरै वृद्धि भयो र भँगोराको सङ्ख्यामा पनि वृद्धि भयो ॥ मानिसले छरपोख गरेका अन्नपात भँगोराले भन्डै भन्डै खाई सकिदिन थाले ॥ बारीमा जम्मा गरिराखेको पनि खाएरै छाड्थे ॥ चरासँग रिस उठे पनि वाचामा हारेकाले भँगोराहरूलाई मार्न सबै डराउँथे ॥ बटुलेको धानलाई मान्छेहरूले मान्द्रोले छोपे तर धान राम्रो सुक्न पाएन ॥ धान पछार्दा पनि भँगोराहरूले राम्ररी पछार्न दिएनन् ॥ एकैछिन धान छोड्यो भने चराहरूले भुरूप भई धानलाई छोपिहाल्थे ॥ वर्षपछि वर्ष बित्दै गए तर चराले दिने दुःखबाट मान्छेले छुटकारा पाउन सकेनन् । आँगनमा धान सुकाए पनि चराहरू त्यहीं पुग्थे ॥ एकदिन मान्छेहरू धान पछार्दै थिए । धान र मान्छेका वरिपरि चराहरू भुत्तिएका थिए । तिनले मान्छेहरूलाई काम गर्ने दिएका थिएनन् । त्यसले गर्दा एक जना मान्छेलाई सारै रिस उठेकाले धान पछार्दै गरेको ठाउँमा जथाभावी खुट्टा उफार्दै हात हल्लाउँदै हा... हा... हा... भन्दै उफ्रिन र नाच्न थाल्यो । त्यसो गर्दा त छिनभरका लागि भए पनि भँगोराहरू पर पर भाग्न थाले । यसरी धान पछार्दा एक जना मान्छेले दिनभरि हा.. हा.. भनी कराउने चलन चल्थो । एक जना त्यसरी कराउँदा अर्को मान्छेलाई सारै चित्त बुझेकाले ऊ पनि कुद्दै गएर त्यो साथीको हात समातेर हा... हा... भनी स्वरमा स्वर मिलाउँदै नाच्न थाल्यो ॥ विस्तार विस्तार एक, दुई, तीन, चार जना गर्दै धेरै जनाले हात समातेर स्वरमा स्वर मिलाई हा... हा... हा... भन्दै नाच्न थाले ॥ त्यसरी धेरै मान्छेहरू हात समाई नाच्न थालेपछि भँगोराहरू बारीमा आउन छाडे र आँगनमा मात्र बस्न थाले । तैपनि बारीमा नाच्ने चलन भने चलिरह्यो । यसरी धानमाथि नाच्ने चलनलाई हिजोआज धाननाच अथवा लिम्बू भाषामा या लाःड वा या लाःक्मा भनिन्छ (तामलिङ, २०५७, पृ. ६१-६५) ।

३.३ पालाम र ख्याली

पालाम लिम्बू जातिमा प्रचलित धाननाचमा गाइने लोकगीतको एक भाका हो । पालाम शब्द लिम्बू भाषाका दुई शब्दहरूको मेलबाट बनेको छ । लिम्बूभाषामा 'पान्' भनेको बोली/कुरा र 'लाम्' भनेको बाटो/माध्यम हुन्छ । यसरी पालामको अर्थ 'बोल्ने बाटो' हुन्छ । पालाम मौखिक आख्यानको सम्मिश्रित कविता वा सिर्जनात्मक गीत हो (सुब्बा, २०७४, पृ. ८८) । पालाम गीत तीन चरणमा विभाजित हुन्छ । पहिलो चरण परिचयात्मक (साइनो केलाउने) हुन्छ । यसलाई लिम्बू भाषामा 'काई? सेम्मा' भनिन्छ । लिम्बू जातिमा वंशको साइनो पर्नेसँग धान नाच्न नपाइने भएको हुँदा साइनो केलाउनका लागि सुरुमा जुन वार्ता गरिन्छ, त्यो ख्याली भाकामा गाइन्छ । धान नाच्नेहरूका बिच सम्बन्ध रहे-नरहेको कुरा ख्यालीकै माध्यमबाट व्यक्त गरिन्छ । ख्यालीमै कसको थर के हो ? माइती,

मावली को हुन् ? यी सब कुरा केलाइसकेपछि साइनो नपर्ने महिला र पुरुष जतिले मात्र धान नाच्ने चलन छ । यदि रगतको नाता जोडिए ढोगभेट गरेर छुट्टिनु पर्छ । नाता नपर्ने जति धाननाचमा सामेल हुन्छन् । साइनो केलाइसकेपछिको चरण दोस्रो चरण हो । यस चरणलाई 'मेयापी' भनिन्छ जुन पालामको मुख्य चरण हो । पालामको तेस्रो चरण भनेको बिदाइको चरण हो । यस चरणमा सेम्मुई (बिदाइ) पालाम गाइन्छ । त्यसैले यस चरणको अन्त्यमा कुनै निर्दिष्ट स्थान, हाटबजार, चाडपर्व, मेला वा कुनै उत्सवको नाम, मिति र स्थान तोकेर भेट्ने वाचा बन्धन गर्ने चलन पनि छ (सुब्बा, २०७४, पृ. ८९) ।

पालाममा हरेक पङ्क्तिको अन्त्यमा 'हा... हा... हा...' भनेर स्वर तानिने गरिन्छ । पालाममा कवितात्मक लयको सञ्चयन हुन्छ । पालाम छन्दोबद्ध हुन्छ । यसका पङ्क्तिमा ९ अक्षर हुन्छन् (सुब्बा, २०६८, पृ. १६२) । त्यसैले यो गयात्मक/लयात्मक हुन्छ । यसमा युवायुवतीहरू दोहोरी प्रतियोगितात्मक शैलीमा गाउँछन् । यसमा एक पक्षले एक चरण पूरा गरेपछि अर्को पक्षले त्यसको उत्तर दिन्छ । सुरुमा एक जनाले पालामको एक पद गाउँछ र अरूहरूले त्यस पदलाई उठाउँछन् । यसरी यसले सामूहिक गायनको रूप लिन्छ । मुख्यतः पालाममा माया-पिरतीकै सवालजवाफ भइरहन्छन् । जीवनका मिलन-बिछोड, विरह, वेदना र अधुरो जीवनका परिकल्पनालाई बेजोडपूर्वक गाइन्छ (सुब्बा, २०७४, पृ. ८९) । धाननाच समूहमा नाचिने लोकनृत्य हो तर धान नाचन सुरु गरिसकेपछि कुनै एक युवाले कुनै युवतीलाई पालामबाट नै प्रेम प्रस्ताव पनि राख्न सक्छ । त्यस्तो बेला अरू साथीभाइले उसलाई साथ दिन्छन् । यसमा युवायुवतीमा माया-प्रीतिका विषयमा जुवारी नै चल्छ ।

३.४ धाननाचमा गाइने पालाम र ख्यालीको नमुना

धाननाचको सुरुमा तीनदेखि सात पुस्तासम्म साइनो सोधी युवायुवतीहरू एकअर्काको हात समाई अगाडि पछाडि सार्दै मिठो स्वरमा पालाम गाउँदै 'या लाःक्मा' नाचिन्छ । यदि कतै भुलवश युवायुवतीहरूमा चेली माइतीको साइनो लाग्ने भए तीन पटक सेवारो गरेर त्यहीं आफ्नो पालाम रोकी अलग्गिन्छन् । साइनो नपर्ने युवायुवतीहरू भने पालाम गाउँदै नाचन थाल्छन् । धान नाचनुभन्दा अघि एक-अर्कामा साइनो सोधासोध गर्ने चलन छ । यसरी सोधासोध गर्ने सुरुआती गीतलाई ख्याली भनिन्छ । ख्यालीमा कहाँ बस्ने, कुन थरको र कसको छोराछोरी आदि प्रश्न गरिन्छ । धाननाचमा युवायुवती मिली नाचगान गरे तापनि उनीहरूमा रतिरागको कुनै भाव नहुने र कसैले रतिरागको भावनाले गलत नियत राखेमा उसलाई दण्ड जरिवाना गर्ने चलन छ, तर केटाकेटीको मन मिलेमा विवाह गर्दा केही फरक पर्दैन । धाननाचमा गाइने पालाम लिम्बू भाषामै गाइन्छ । धाननाचमा पालाम तीन चरणमा गाइन्छ । पहिलो चरणमा ख्यालीबाट सम्बोधन गरिन्छ । यसमा साइनो केलाउने काम हुन्छ । दोस्रो चरणमा नृत्यसहित पालाम गीत गाइन्छ । तेस्रो चरणमा बिदाइको गीत गाइन्छ, जस्तै-

पहिलो चरण : ख्यालीबाट सम्बोधन

पुरुष : लासारी फुङ्गाम् पच्येमा ए
सुम्जरी नोमा तरेमा ए
माङ्हिम्मो खेऽमा लाङ्गार
अक्खेदिड ल?रिक् आङ्गार
मिक्कीगेन् नोमा फुङ्वासीनु
तेन्धामा तरे लुङ्वासीनु
गङ्गा नु साजु च्वातुम्मिल्ये
सिक् लुङ्मा पहिम आदुम्मिल्ये
सुबिया फगर सेमेक्वा रो
कन् तुक्खेसाबारेन् आसेवा रो ।

नेपालीमा भावानुवाद : (चन्द्रमा देवीको नाममा राखिएको कलशसरी कमलतुल्य हे पाहुना सुन्दरी । गङ्गा र सरयु नदीको सङ्गमसरी हजुरसितको यो सुनौलो भेटमा यो दुःखीको दुई कर जोडी नमस्कार), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९१) ।

साइनो केलाउन प्रस्ताव :

पुरुष : सेप्माङ्दिड् माक्मा होःप्तेसाङ्
नाम्दक् फुङ् फेक्त्ये नाम्पसाङ्
पेन्जरी पेन्जेम् पेन्धिङ्मार
सुयाम्बो साप्लाक् मेत्धिङ्मार
आङ्गुगेन् सेत्लाक् पोःक्मेल्ये
ससोःत्ताङ् सराङ् चोःक्मेल्ये
याभुङ्दिड् येवा यागाप्चीवी
काःई नु सोधोक् ने आधाःप्सीवी
तरःङ्दिड् ताङ्साङ् खेःङ्सुरो
काःई नु लुङ्धुङ् चेङ्सुरो ।

नेपाली भावानुवाद : (त्यस्तो राम्रो सपना देखेको त होइन, फेरि पनि यो निर्धारमा भाग्यको सूर्यमुखी फूल फुलेछ । यो भेटको मौकामा जोवन जुधाउने हाँसखेल गर्दा हुने हो । तथापि हामीबिच साइनो पात पो लाग्ने हो कि ? मेरी पाहुना सुन्दरी १ अब हामी साइनो केलाऊँ है), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९१-९२) ।

स्त्री : मिक्किगेन् फुड्वा फ्येक्तेल्ये
तोक्वाभो नाम्मिन् चुप्लेत्ये
नुनाम् ग सेरे नुभुड्वा ए
सेगेरा सेसेवा लुड्वावा ए
येत्त्विरी वादो च्वाःत्दुमेल्ये
पाःप्मा नु एःप्मा केवावा
साम्लोमा लाःड्मा केवावा
थाक्थाक्मा नोमा थाक्केवा रो
कन् तुक्खेसामारे आसेवा रो ।

नेपालीमा भावानुवाद : (भेटघाटको सौजन्य लिएर उदाएको सूर्यसरि वा आठ पवित्र नदीहरूको सङ्गमसरि यो रमाइलो भेटको खुसियालीमा बोल्नु र हाँस्नु त छ, नाच्नु र गाउनु त छ, यो दुःखिनीको पनि नमस्कार), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९२) ।

साइनो केलाइ

पुरुष : सिड्सारा कक्किन् कारुड्लो
मिड्श्रारे पाःन्छेवा तारुड्लो
सेक्मारी फुड्इन् सेमेल्ये
काःई नु लुड्धुड् चेड्मेल्ये
लेप्पेताड् नेन्छिड् पावादेन्
मालेप्साड् पोखे सावादेन्
पालेप्साड् युमाः अन्छिड्बो
मालेप्साड् याड्सु सड्सड्बो
मेन्जोःक्मा नाजड् खेम्जड् रो
कन् थक्किन् पोःक्खे चेम्जड् रो
लिप्लिड्गे खिग फुःरुड्बारो
आमिड्श्रा चेड्मा सुरुड्बारो ।

नेपालीमा भावानुवाद : (अब म आफ्नो वंशगत परिचय बताउन लाग्दै छु । मेरी आमाको थर सावादेन हो । बाबुपट्टिको बोजू अन्छिड्बो अनि आमापट्टिकी बोजू सड्सड्बो थरका हुन् । मेरो थर चाहिँ चेम्जोड हो), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९४) ।

स्त्री : फुङ् फेक्त्ये नोबा फुङ्वा ए
थिक् कोःक्मा नानाक्पा लुडा ए
चभतिन् थुङ्वा सातुङ्लो
आकाःई लुङ्धुङ् पातुङ्लो
चम्याङ्ग मेन्लो पङ्याङ्लो
मा थक्किन् पोखे यङ्याङ् लो
माक्खिया पुगर काव्वा रो
कन् थक्किन् पोखे ताक्वारो
पालेप्साङ् युमा यङ्वागो
मालेप्साङ् याङ्सु मेन्याङ्बो
लेमा नु निमा होप्पिसाङ्
निसुम्रे कुसुम् पान्छुम् हा?
कुबे नु कुइत् सातुङ्बारो
अक्खेदिङ् कुजेङ् पातुङ्बारो ।

नेपालीमा भावानुवाद : (मेरो पनि वंशगत परिचय बनाउन लाग्दै छु । मेरी आमा यङ्याङ्मा हुन् । मेरो थर ताक्वा हो । बाबुपट्टिकी बोजू यङ्वागो अनि आमापट्टिकी बोजू मेन्याङ्बो हुन् । परिचयको कुरा यति नै हो), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९५) ।

स्त्री : फेम्बो नु सिम्बोसा लुम्मो
पङ्वामा मिक्सिम् केवाबा
थोःक्फेत्ला फिरिरि फेक्किल्ले
हिन्जा? तेःङ् वामा केवाबा
सिक्कुम्दिङ् निङ्वा? तङ्गिल्ये
नानुःमा मिम्मिन् केवाःबा
सिमिरिङ् खाम्भु आघाप्सिगर
सेरी नु लराङ् मेन्धाए
लायो नु लासोत् मेम्बोङ्
कोःक्मा नु फाङ्जङ् काक्सिरो
पेलिगेन् लेप्पी नाःक्सिरो ।

नेपालीमा भावानुवाद : (तरुणी तन्देरीमा हुने हाँसखेल र माया-मोह कसले रोक्न सक्ने हो र ? बैँसालु गुराँस जस्तो ढकमक्क जोबन फुलाएर भल्किनु स्वाभाविक नै हो । मन मिले माया-मोह र प्रेमको बीजारोपण हुनु पनि अस्वाभाविक होइन । यद्यपि हामीबिच साइनो पात लाग्छ भने हामीलाई अन्जान भनी पाप नलागोस् । हामी क्षमा मागौंला), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९३) ।

दोस्रो चरण : नृत्यसहित पालाम प्रारम्भ

पुरुष :
तेमेन् वारक् च्वाचुम्मेल्ये
नुभुड्वा नोवा आदुमेल्ये
इक्सादिङ् खाम्बेक् थोङ्गर्
ससोःत्ताङ् लराङ् पोङ्गर्
ताम्भुङ् नु याक्ला लङ्घिआङ्
पान्दान् नु इङ्दत् तङ्घिआङ्
चाङ्नावा नोमेन् चाङ्वाःन्दुम्ल
तुम्भुङ्ले फुङ्वाः साखिरो
सिक् सक्सम् आल्ल लाखिरो ।

नेपालीमा भावानुवाद : (सौभाग्यवश हाम्रो भेट हुन गएपछि अनि साइनोपातको आरोप नलाग्ने यकिन भएपछि यो मन र त्यो विचारको तालमेल मिलाउँदै अब निर्धक्क नाचौं है), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९४-९५) ।

स्त्री :
इक्कोमा इक्ताप् इजामा
इरेम्भुङ् सीमा मेम्बोडे
मिक्की नु फुङ्वा काम्गर्
कन् थक्कन् थो यो मेम्बोडे
फेजिरी नोमा फाइङ्ग
कन् हेक्केलरिक आङ्ग
तेम्धाम्गोन् मेःक्खम् लक्मा र
साम्याङ्ले तरःङ् थक्मा र
याक्थुङ्ल्ये साक्थिम् लाक्सीरो
हाङ्वा नु मुङ्ङ नाःक्सिरो ।

नेपालीमा भावानुवाद : (बुढीकन्ये मालिनीसरह उमेर नढल्की हामीमा मायाप्रीति सुहाउँछ भने कुटुम्बेरी कुरो सोभ्याउँदै भगवान्सँग शुभाशिषको कामना साँच्चै धान नाचेर संस्कृति मनाऊँ है), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९६) ।

पुरुष : मेम्फेम्ना च्वालाम साःक्तुम् लो,
आहिङ्ल थेल्लिक लाःक्तुम् लो,
कन् पित्तित्न् सिल्ले सिक्कि याःक् लो,
याप्पी सिल्ले पाःन् लक् याःक् लो,
आसिगर पोङ्लो सि मुन्धुम्,
आहिङ्गर पोङ्लो हिङ् मुन्धुम् ।

यसको नेपालीमा अर्थ : (पानीलाई कुलो खनौँ है, बाँचुन्जेलसम्म नाचौँ है, गाई मरे दाम्लो रहन्छ, मान्छे मरे बोली वचन, हामी मरे मरेकै कथा, हामी बाँचे बाँचेकै कथा रहन्छ) ।

स्त्री : सेन्छेङ्ला लाग चादुमेल्ले
साङ्साङ्वा तेन्नो आदुमेल्ले
तुम्मुइ इविप्पा हेनारो
हुक्सोगेन चिभाक्काड सेवारो ॥

नेपालीमा भावानुवाद : (मङ्सिर महिनामा सहकाल, पवित्र स्थलमा भेटघाट, मिलनको खुसी अवसर, करकमल जोडी नमस्कार), (सुब्बा, २०६८, पृ. १६२) ।

तेस्रो चरण : सेम्मुई (विदाइ)

पुरुष : सेन्छेङ्ला अम्लेङ् चादुम्मिल्ये
मेन्निमा चघप् आदुमिल्ये
नियारा निसुम पोःङ्मा र
काःई नु लुङ्धुङ् चेङ्मा र
सिक्किमजिम् लाःङ्मा आइच्छुसाङ्
मिक्कुमा सेःत्लाक् आधन्छुसाङ्
तोदो नु साङ्बेन् ए, मेत्छुबे
इङ्वाबेन कासे थे मेत्छुबे ।

नेपालीमा भावानुवाद : (यस संयोगको भेटले हामीमाभ्र देखादेख भयो, चिनापर्ची भयो । यसै अवसरमा साइनोपात पनि केलाइयो । संयोगले भनौं वा भाग्यले भनौं हामीमाभ्र साइनो नलाग्ने रहेछ । यही खुसियालीमा भोक, निद्रा खपेर भए पनि रातभरि नाचिरहौं भनेर सोच्यौं तर भाले बासिहाल्यो, अब के गर्ने ?), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९७) ।

स्त्री : याराःक्मा साक्थिम् मेमानेन्
हेक्केसाङ् कन् निङ्वा?न् मेदानेन्
खा कुसानो?र पाङ्वामासाङ्
हिम् निङ्वा फेःम्मा मेबोखेन्
सेन्द्रोभा?ल्ये कुसेम्मा मेन्
मेन्देम्ना निङ्वा?इन् हासुम्लो
हिम्लेप्साङ् लाङ्गान् थासुम्लो ।

नेपालीमा भावानुवाद : (आज छुट्टिनु परे पनि यो धान नाच्ने संस्कृति नै हराइजाने त होइन नि ? तर पनि यो मन छुट्टिन मान्दैन । यति राम्रो हाँसखेल गर्दा गर्दै पनि घरसमेत बिर्सनु त राम्रो होइन । जनमभरिलाई नभए पनि केही समयको निमित्त छुट्टिनै पर्ने भएकोले अब घरतिरको बाटो लागौं है), (सुब्बा, २०७४, पृ. ९७-९८) ।

स्रोत : सुब्बा, साँबाहाड पूर्ण, सेक्मुरीदेखि मिक्चिरीसम्म

प्रकाशक : किरात याक्थुड चुम्लुड, विजनबारी, दार्जिलिङ, सन् २०१० ।

(सुब्बा, धनहाड, २०७४, पृ. ८८-९८) ।

३.५ धाननाच, पालाम र ख्यालीको सांस्कृतिक विश्लेषण

पालाम र ख्याली लिम्बू जातिको लोकनृत्य धाननाचमा प्रयोग गरिने लोकभाका हुन् । यी लोकभाकाहरू लिम्बू समाजका सिर्जना हुन् । समाजको सिर्जना भएकाले यिनीहरूमा सामाजिक भाव हुन्छ । यिनको प्रयोग समाजकै विभिन्न सदस्यहरूले विभिन्न अवसरमा गर्दछन् । यी लोकभाकाहरू लिम्बूहरूको सामाजिक पृष्ठभूमिसँग गाँसिएको छ । यी भाकाहरूले लिम्बू जातिको सामाजिक र सांस्कृतिक कार्यहरू सम्पादन गर्न केन्द्रीय भूमिका खेलेका छन् । यसकारण पालाम र ख्यालीमा लिम्बू समाजको परिचय जोडिएर आउँछ । यसमा धाननाच, पालाम र ख्यालीका वारेमा संस्कृतिसम्बन्धी निम्नानुसार शीर्षकमा अध्ययन गरिएको छ :

(क) ज्ञानात्मक तत्त्व

आदिम कालदेखि आजसम्म जे जति प्रकारका समाज विकसित भए ती सबैमा व्यक्तिले कुनै न

कुनै प्रकारको ज्ञान अवश्य पाउँदै आएको छ । ज्ञानको अभावमा मानव समाजको कल्पना गर्न सकिँदैन । समाजमा जति प्रकारका ज्ञान हुन सक्छन् ती सबै संस्कृतिकै अङ्ग हुन् । मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, चिकित्साशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र एवं विज्ञानका सबै आयामका जति ज्ञानहरू छन्, ती सबै संस्कृति हुन् । विभिन्न समाजका बिच ज्ञानको स्तरमा केवल यति नै फरक छ कि ज्ञान कतै कम विकसित छ त कतै बढी विकसित छ । तसर्थ ज्ञानलाई संस्कृतिको अभिन्न अङ्ग मानिएको छ । धाननाचको मिथकमा आएको मान्छेलाई सहयोग गर्ने भँगेरो चरा ज्ञानको प्रतीक हो । चराले नै मानिसलाई अन्नको पहिचान गराएको हुन सक्छ । अन्नको पहिचान नहुन्जेलसम्म मानिस वनका फलफूल, कन्दमूल र जीवजन्तुका साथै चराचुरुङ्गी मारेर खान्थ्यो । धाननाचको आख्यानअनुसार चराहरूले मुखमा च्यापेर ल्याएका अन्न जमिनमा उम्रिएको देखेपछि मानिसले अन्न चिन्यो । मानिसले जब ती अन्नको स्वाद पायो तब रोप्न र टिप्न जान्ने भयो । यस आख्यानले मानिसको आदिम काल र कृषि युगको दिग्दर्शन गराएको छ । यो कृषियुगको सुरुवाती ज्ञान थियो ।

(ख) विश्वास

प्रत्येक समाजमा जीवन र जगत्लाई हेर्ने बारेमा विभिन्न प्रकारको विश्वास पाइन्छ । कुनै समाज एउटै देवता वा परमात्मामा विश्वास गर्दछ भने कुनै समाज धेरै देवीदेवतामा विश्वास गर्दछ । कोही व्यक्ति मूर्तिपूजामा विश्वास गर्दछ भने कोही यसको विरोध गर्दछ । केही चन्द्रमालाई देवता मान्छन् भने केही यसलाई ब्रह्माण्डको एक सानो हिस्सा मान्दछन् । यसरी समाजमा हजारौं किसिमका विश्वासहरू पाइन्छन् । प्रत्येक संस्कृतिमा कुनै न कुनै प्रकारका विश्वास र अन्धविश्वास पनि पाइन्छन् । पालाममा व्यक्त भाव/विचार हेर्दा देवशक्तिमाथि विश्वास गरिएको पाइन्छ । देवशक्तिले मान्छेको दुःखमा साथ दिएको, ज्ञान बुद्धि दिएको, सहयोग गरेको र अमानवीय दानवी शक्तिले दुःख दिएको विश्वास गरिएको छ । लिम्बू समाजमा चन्द्रमालाई देवी मानी चन्द्रमा देवीको नाममा कलश राख्ने चलन रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी युवा-युवती भेट हुनुलाई भाग्यले जुराएको भेट र सौभाग्यवश भेट हुन गएको भनिएको हुँदा यस समाजमा भाग्यमा विश्वास गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । साइनो केलाउने क्रममा साइनो लागेको प्रमाणित भएमा पाप नलागोस् भन्ने अभिव्यक्ति आएको हुँदा यस समाजमा खराब काम गर्दा पाप लाग्ने र असल काम गर्दा धर्म हुने मान्यता रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी भगवान्सँग शुभाशिषको कामना गरिएको हुँदा भगवान् अर्थात् कुनै अदृश्यशक्तिप्रति विश्वास रहेको पाइन्छ ।

(ग) सामाजिक मूल्य एवम् मानदण्ड

प्रत्येक समाजमा केही यस्ता मूल्य हुन्छन् जुन मूल्यहरू त्यस समाजको जीवनको मुख्य उद्देश्य हुन्छ । केही समाजका मूल्य यस्ता हुन्छन् कि चाहे जस्तोसुकै अप्ठारो परिस्थिति किन नआओस् हामीले अहिंसाको बाटो हिँड्नुपर्छ । केही सामाजिक मूल्यले यस्तो बताउँछन् कि आफ्नो धर्म प्रचार

प्रसारका लागि यदि तरबार या बन्दुक उठाउने जरुरत प्यो भने यसमा कुनै हिच्किचाहट देखाउनु हुँदैन । केही समाज व्यक्तिलाई अगाडि बढ्नका लागि हरतरहको बाटो अपनाउनका लागि बाध्य गर्दछ । कतै मुक्ति पाउनु जीवनको उद्देश्य मानिन्छ भने कतै भौतिक सुख पाउनु जीवनको उद्देश्य मानिन्छ । यसरी हेर्दा मूल्य केलाई मान्ने भन्ने विषयमा अन्योल छ । जीवनको उद्देश्य मात्रलाई मूल्य मान्न पनि सकिँदैन । आचरणको नियमलाई पनि मूल्य मान्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा समाजले त्यस्तो नियमलाई मूल्य मान्छ, जसलाई त्यो समाज टुट्न दिन चाहँदैन । उदाहरणका लागि नेपाली समाज एउटै गोत्रका बिचमा विवाह गर्न दिँदैन । जसले सामाजिक मानदण्डको उल्लङ्घन गर्दछ, उसलाई दण्ड दिइन्छ । जसले मानदण्डको पालना गर्दछ, समाज उसलाई पुरस्कृत गर्दछ । पालाम र ख्यालीको अध्ययनले के देखाएको छ भने लिम्बू समाजमा हाडनातामा विवाह गर्न वर्जित छ । त्यहाँ साइनो पर्नेहरूका बिचमा विवाह त परै जाओस् नाचगान गर्नसमेत बन्देज छ । यसरी हेर्दा कुन व्यक्ति वंशभिन्नको हो र कुन चेलीमाइती हो भन्ने कुरा निकर्षाल नगरिकन नाचगान गर्न नपाइने मानदण्ड बनाएको देखिन्छ । यो एउटा सभ्य समाजको दृष्टान्त पनि हो ।

(घ) सङ्केत व्यवस्था

सङ्केत व्यवस्था संस्कृतिको एक प्रमुख तत्त्व हो । सामान्यतः हामी मौखिक, लिखित/प्रतीक र सङ्केत गरी तीन प्रकारका सङ्केत प्रयोग गर्छौं । धर्म र कलाका क्षेत्रमा सङ्केतको प्रमुख स्थान रहेको हुन्छ । मन्दिर, मस्जिद वा गुम्बामा विभिन्न प्रकारका सङ्केतद्वारा पूजा अर्चना गरिन्छ । हरेक संस्कृतिमा यस्ता धेरै कुरा देख्न पाइन्छ, जसको आधार कुनै ग्रन्थ हुँदैन, बरु मौखिक कुरा हुन्छ । लोकगीत, भजन, सँगिनी, धाननाच आदि सांस्कृतिक सम्पदाहरू अधिल्लो पिँढीबाट दोस्रो पिँढीमा सँदै आएको हुन्छ । आधुनिक युगमा हाम्रा सारा ज्ञानहरू लिखित रूपमा प्राप्त छन् । प्रत्येक ज्ञान लिखित रूपमा सञ्चरित हुन्छ । भाषाको विकास भएपछि यो सम्भव भएको हो । भाषाकै माध्यमले आज ज्ञानको प्रसार भइरहेको छ । भाषाबाहेक अन्य कुनै हाउभाउ वा सङ्केतद्वारा पनि हामी आफ्ना भाव वा विचार प्रस्तुत गर्दछौं । त्यसलाई प्रतीक एवं सङ्केतव्यवस्था भनिन्छ । उदाहरणका लागि कुनै व्यक्ति कसैका सामु भुकेर हात जोड्छ भने त्यो आफूभन्दा ठुलाप्रतिको अभिनन्दनको सूचक हो । पालाम र ख्यालीको अध्ययनबाट के देखिन्छ भने लिम्बू समाज एक सुसंस्कृत समुदाय हो । यसले सभ्य समाजतर्फ सङ्केत गर्दछ । मानिसलाई प्रेम प्रस्ताव गर्नु पर्दा पनि सभ्य र भव्य तरिकाले पालाम र ख्यालीका माध्यमबाट अनुरोधको भाषामा साङ्केतिक प्रस्ताव गरेको देखिन्छ । यस समाजमा हाँसखेल, ख्यालठट्टा र नाचगान गर्ने जुन चलन छ, त्यसले प्रेमलाई अत्यन्त महत्त्व दिएको देखिन्छ । पुरुषले सभ्य भाषामा प्रेम प्रस्ताव गर्नु नारीप्रतिको सम्मान पनि हो ।

४. निष्कर्ष

धाननाच जस्ता लोकनृत्य र ख्याली र पालाम जस्ता लोकगीतहरू लोकसंस्कृतिका महत्त्वपूर्ण अङ्ग

हुन् । यस्ता गीतहरू कुनै एक व्यक्तिले मात्र होइन, पूरै समाजले अपनाएको हुन्छ । यसको स्रष्टा र गायक दुवै नै समाज हुन्छ । यसमा शास्त्रीय नियम हुँदैन तर यसको आफ्नै शास्त्र र छन्दविधान हुन्छ । लिम्बू जाति मूल रूपमा नेपाली समाजको एक समुदाय हो । यो जाति नेपालको पूर्वी पहाड र भारतका सिक्किम, दार्जिलिङ क्षेत्रमा फैलिएर बसेको एक प्राचीन जाति हो । लिम्बू जातिको बसोबास रहेको खास भूगोल क्षेत्रभित्रका पहाडपर्वत, खोलानाला, वनजङ्गल, रुखपात आदिको वर्णनका साथै विभिन्न जीवजन्तु, चराचुरुङ्गी, कीटपतङ्ग आदिको उल्लेख ख्याली र पालामका विशेषता हुन् । यी लोकगीतहरू लिम्बू जातिको मात्र नभएर नेपाली लोकगीतका विशिष्ट पहिचान पनि हुन् । यस्ता गीतले हाम्रो पहिचानलाई जिउँदो जाग्दो रूपमा जोगाएर राखेको हुन्छ । धान नाच्दा गाइने यस्ता गीतहरू लिम्बू भाषामै गाइने भए तापनि यसमा नेपाली लोकगीतको भाव, भाषा र स्वरूपले प्रभाव पारेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा नेपाली भाषी र लिम्बू भाषी समाज एकअर्काबाट प्रभावित भई मिश्रित समाज भएको देखा पर्छ । यस अध्ययनबाट मानव सभ्यताको सुरुआती दिन र कृषियुगको प्रथम चरणको झल्को प्रस्तुत गर्नाका साथै लिम्बू जातिमा रहेको देवशक्तिमाथिको विश्वास, हाडनातामा विवाह वर्जित गर्ने सामाजिक मूल्यमान्यता, प्रेमलाई प्राथमिकता दिई नारीलाई सम्मान गर्ने संस्कार, परम्परा आदि प्रकट भएको छ । त्यसैले ख्याली र पालाम जस्ता लोकगीतहरू सामान्य कुरा नभएर मानव संस्कृतिका धरोहर हुन् । यस्ता लोकगीतका माध्यमबाट मानव समाज र संस्कृतिको गहिरो अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यसैले यिनको जगेर्ना गर्नु हामी सबैको दायित्व र कर्तव्य पनि हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- चतुर्वेदी, नर्मदेश्वर (सन् १९७३), 'लोकसंस्कृतिकी आत्मा', सम्मेलन पत्रिका लोकसंस्कृति अङ्क. प्रयाग : हिन्दी साहित्य सम्मेलन, पृ. १२० ।
- टाइलर, जानमरे (सन् १९०३), प्रिमिटिभ कल्चर, लन्डन : चतुर्थ संस्करण ।
- ड्युरिड, सिमोन (सन् १९९३), द कल्चरल स्टडिज रिडर, लन्डन एन्ड न्युयोर्क : रुटलेज ।
- तामलिङ, एन.बी. (२०५७), 'धाननाचको उत्पत्तिको आख्यान', सयपत्री, (वर्ष ६, अङ्क २, पूर्णाङ्क १२), पृ. ६१-६५ ।
- तुम्बाहाड, गोविन्दबहादुर (२०६८), लिम्बू जातिको चिनारी, ललितपुर : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८), नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७), सांस्कृतिक अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

लावती, येहाड (२०६२), आदिवासी लिम्बू जातिको सङ्क्षिप्त परिचय, काठमाडौं : दिलबहादुर लावती ।

व्योम, जगदीश (सन् २०१८), 'बाल साहित्यका केन्द्र लोक साहित्य', कादम्बिनी मासिक पत्रिका, पृ. ८० ।

सुब्बा, धनहाड (२०७४), लिम्बू लोकवार्ता, काठमाडौं : प्रकाशिकाद्वय हाड्मा लाबुड र अनु गुरुड (सुब्बा) ।

सुब्बा, साँबाहाड पूर्ण (२०६८), सेक्मुरीदेखि मिक्चरीसम्म, दार्जिलिङ : किराँत लिम्बू याक्थुड चुम्लुड ।